

УДК 711-1; 379.85

О.Ю. Пантюхіна,
ДП "НДПІ Містобудування", м. Київ

ТЕРИТОРІАЛЬНА СИСТЕМА ТУРИЗМУ ЯК ОБ'ЄКТ ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В статті розглянуті етапи розвитку географічних і містобудівних досліджень туристичної проблематики за кордоном, описані основні моделі туристичного простору та концепції територіальної організації туризму.

Ключові слова: туризм, туристична система, моделі туристичного простору, планування, іноземний досвід.

Основний акцент у наукових дослідженнях сфери "курорт-рекреація-туризм" до середини ХХ ст. ставився на вивченні курортно-рекреаційних ресурсів, забезпеченні раціонального природокористування, принципах організації курортів та місць короткочасного відпочинку, рекреаційному районуванні територій. Дослідження туризму як форми активного відпочинку людей на початковому етапі були тісно взаємопов'язані з географічним вивченням народонаселення, закономірностей його розселення, взаємодії з природним середовищем.

У 1960-х роках туризм активно розвивається у світовому вимірі і набуває глобального масштабу поширення. З визнанням туризму як економічної категорії, як специфічної індустрії виникла потреба у науковому аналізі цього явища, збільшилось прикладне значення робіт з проблем в рамках територіального та соціально-економічного планування. Увага вчених в цей період звернулася на визначення принципів оптимального розподілу території поміж основними користувачами (промисловістю, сільським та лісовим господарством, рекреацією та туризмом, поселеннями) та розроблення наукових підходів до оцінки природних ресурсів для туристичних цілей. Об'єктом багатьох досліджень стали регіони з відносно розвинутими туристичними функціями, головним чином – райони відпочинку у горах та на узбережжі теплих морів з високою концентрацією туристичних потоків.

Зміни природних комплексів під впливом рекреаційних навантажень, недостатня збереженість об'єктів культурної спадщини, зниження ефективності відпочинку у соціально орієнтованих закладах з низьким рівнем комфорту стало основою нових завдань для науковців щодо більш поглибленого вивчення

проблем туризму у всіх його аспектах і, особливо, як територіальної системи багатофункціонального призначення.

У 1960-х роках головні зарубіжні регіональні центри розвитку науки у галузі туризму як складової рекреаційної географії очолювали вчені Франції (R. Baretje, P. Defert, G. Veyret-Verner, G. Chabot, P. Georges, V. Barbier) та США (K. Mack-Merry, M. Clawson, L. Mitchell, C. Stansfield).

Так, наприклад, у французькій школі туризму того часу домінують декілька дослідницьких напрямків. З початку 1960-х років посилюється інтерес до проблематики *регіонального туристичного планування*, поштовхом до якого стали зміни в системі управління туризмом у Франції. Одним з провідних вчених в галузі регіонального туристичного планування було визнано P. Defert – помітного французького теоретика туристичної справи. В його працях були сформовані основні принципи національної туристичної політики та планувальної організації зон відпочинку, актуальні питання використання туристичного потенціалу в контексті економічного розвитку [2]. Останні його роботи, ґрунтовані на системному підході, присвячені вивченню зв'язків між туристичними ресурсами, типами туризму та господарською діяльністю людини на конкретній території. З цього погляду велика увага приділяється питанням типології населених місць в залежності від їх домінуючої господарської функції з виділенням особливого типу поселень, виконуючих *функцію обслуговування туристів*.

В цей же період у Франції розроблялись перспективні підходи до *оцінки розмірів туристичних потоків*, що отримали широке розповсюдження у практиці 1970-х років.

Починаючи з 1960-х років представники американської наукової школи розробляють *оптимізаційні моделі просторових структур туризму*. В основу цих теоретичних розробок були покладені розрахунки попиту на райони відпочинку в залежності від їх віддаленості від постійного місця проживання, а також розроблення гравітаційних моделей. Участь в цих дослідженнях математиків та програмістів дозволила використати у конструйованих моделях елементи матричної алгебри, теорії ймовірності, диференціального аналізу та інших розділів вищої математики. Так, наприклад, J. Ellis та C. Van Doren, спеціалісти в галузі електроніки, вперше застосували теорію систем у американській географії туризму, створивши модель прогнозу розвитку туризму в штаті Мічиган [4].

Іншим традиційним напрямком наукових досліджень є і залишається вивчення взаємозв'язків туристичної діяльності з оточуючим природним середовищем, поведінки туристів під час відпочинку та їх ставлення до природних ресурсів, здійснених американським вченим R.S. Lucas та

впровадженим у проектах районного планування місць відпочинку штату Вісконсін.

У 1970-х роках американські вчені звертаються до проблем туристичних поселень, а також відпочинку населення в урбанізованому середовищі. Зокрема, С. Stansfield, який у своїй статті "Формування дозвілля-полісу у штаті Нью-Джерсі" [12] ввів новий термін "*дозвілля-поліс*" (leisurepolis) за аналогією з відомим в містобудуванні поняттям "мегалополісу" як найбільшої форми розселення, утвореною внаслідок зростання сусідніх агломерацій. В поняття *дозвілля-поліса* ним був закладений подібний зміст відносно взаємопов'язаного розвитку територій різних форм відпочинку. Прикладом такої зони, за думкою автора, слугує узбережжя Атлантичного океану в штаті Нью-Джерсі довжиною 130 міль з високорозвиненою туристичною інфраструктурою.

Теоретичний фундамент сучасних світових досліджень територіальної організації туризму та її базових моделей був закладений у 1970–1980-х роках такими вченими, як М. Baud-Bovy та F. Lawson, G. Chadwick, D. Getz, E. Gormsen, С.А. Gunn, J. Jafari, N. Leiper, R. Mill та A. Morisson, D. Pearce. Ними були розроблені як теоретичні моделі — моделі системи туризму в цілому, просторові, причинно-поведінкові моделі, моделі економічного, екологічного та соціокультурного впливу, — так і моделі процесів планування та прогнозування туристичного розвитку [5, с.24]. *Моделі туризму в цілому* розглядають туризм як сукупність компонентів, що залежать від зовнішніх факторів. *Просторові моделі* беруть початок у географічних дослідженнях курортів і місць туризму. При цьому, у більшості просторових моделей закладено принцип функціонування туризму як форми тимчасової міграції людей, яка здійснюється в рамках системи, складеної з двох взаємопов'язаних елементів: місця відправлення туристів та місця їх призначення. *Моделі процесів планування* направлені на розв'язання питань раціонального та оптимального вибору напрямів туристичного розвитку територій. І, нарешті, *моделі прогнозування* спрямовані на визначення майбутньої кількості туристичних поїздок.

Методологічною основою цих концепцій є використання декількох загальнонаукових підходів — комплексного, історичного та функціонального, яким і визнано вирішальну роль *туристичної діяльності* у формуванні туристичного простору.

Так, С.А. Gunn у своїй книзі "Планування туризму" (Tourism planning, 1979) описує *фундаментальну систему туризму*, яка включає наступні компоненти: туристів, транспорт, туристично привабливі місця, сервіси та інфраструктуру, а також інформацію. N. Leiper, в свою чергу, включає до поняття *система туризму* такі елементи, як туристи, генеруючі регіони,

транзитні шляхи, приймаючі регіони та туристичну індустрію, яка оперує з фізичним, соціальним, економічним, політичним та технологічним середовищем [8].

Що стосується приморських територій, то найбільш ґрунтовно їх дослідив французький географ Е. Gormsen, який відстежив еволюцію приморських курортних районів протягом двох століть, визначив періодизацію та стадії їх розвитку [6].

Запропонована ним *концепція просторового розвитку туризму на приморських територіях* передбачає формування центрального "туристичного ядра" у Європі з виділенням чотирьох "периферійних зон": перша зона – узбережжя Північного та Балтійського морів; друга зона – Середземноморське узбережжя; третя зона – Африканське узбережжя; четверта зона – Азійське та Американське узбережжя.

Французький вчений приходить до висновку, що за останні десятиліття всі периферійні приморські зони отримали поштовх для активного розвитку за рахунок міграційних процесів з Європи, демократизації туристичного руху, зростання соціальних можливостей для відпочинку представників середньо забезпечених верств населення. Нарешті, кожна стадія в еволюції приморських курортних районів характеризувалась з точки зору розвиненості бази розміщення. Е. Gormsen відмічає її поступове кількісне нарощування та збільшення типового різноманіття засобів розміщення, зокрема, появу других будинків, а пізніше — кемпінгів.

Модель, розроблена Е. Gormsen, є не тільки науковим вкладом в географію туризму, але й формує знання, суттєві для суспільної географії в цілому. Так, на її основі Ж.-М. Miossec розробив *динамічну модель територіальної організації* туристичної діяльності, що поєднує географічний і психологічний підходи [5, с.24-26].

Ж.-М. Miossec виділив чотири стадії освоєння туристичного простору. На ранніх стадіях (першій та другій) територія відкривається туристами, з'являється перший курорт. Зі зростанням його популярності територія більш активно заповнюється туристичними об'єктами, з окремих точок - місць і підприємств відпочинку, а також ліній формується "поле", яке розширюється. Підвищується обізнаність туристів про курорт.

Подальший розвиток туристично-географічного простору (четверта стадія), як вважає Ж.-М. Miossec, йде в напрямі зосередження точок в окремих місцях "поля", що володіють, як правило, унікальними туристичними ресурсами і доброю транспортною доступністю. Утворюються "локалізації" — відносно територіально цілісні спеціалізовані системи туризму. У порівняно монолітному, моноцентричному "полі" складаються центри нижчих ієрархічних

рівнів зі своїми "полями". Туристично-географічний простір приймає зрілі форми, у ньому виділяються групові системи курортів, ядра і ареали. Район набуває широку популярність. Саме вона, а не природні та культурні пам'ятки, як це було на попередніх стадіях розвитку, залучає нових відвідувачів. Їх вплив змушує органи управління приступити до розробки і реалізації планів розвитку території, обмежувати чи забороняти туризм в деяких зонах з екологічних міркувань. Одночасно частина туристів в пошуках місць для більш усамітненого відпочинку освоює інші райони. Це положення зближує модель J.-M. Miossec з концепцією S. Plog.

Великий вклад в дослідження територіальних систем туризму вніс канадський географ J. O. Lundgren. В основу свого дослідження він поклав теорію "центрального місця" (автори теорії – W. Christaller та A. Losh).

J. O. Lundgren створив *концептуальну модель туристичного дестінаційного простору. Дестінації* (з англ. "destination" – мета подорожі, місце чи пункт призначення) — туристичні території, які відрізняються від звичного місця проживання людини. Виділені ним ознаки — "ступінь взаємного туристичного притягання дестінацій" (відношення об'єму в'їзних туристичних потоків до кількості прибулих туристів), географічне положення й атрактивність (привабливість) дестінацій, рівень розвитку місцевої індустрії туризму — дозволили розробити *типологію місць призначення* і вибудувати їх ієрархічний ряд, що складається з чотирьох ступенів. Велике місто виступає в якості центру (метрополісу) для всіх інших туристичних дестінацій даного району, залежних від нього й займаючих більш низькі ієрархічні рівні. Кожний такий великий центр туризму оточений периферійними міськими туристичними дестінаціями (друга ступень ієрархії). Навколо них розташовані сільські дестінації (третя ступень ієрархії), в яких ще сильніше проявляється периферійність. Вони займають обширні природні території, приваблюючи туристів особливостями ландшафту. Замикають ієрархічний ряд дестінації з добре збереженою природною середою (четверта ступень). Вони, звичайно, розташовані на значній відстані від районів, що генерують туристичні потоки, на територіях малозаселених, нерідко зі спеціальним режимом обмеженого природокористування (національні і регіональні парки, резервати і т.ін.).

В більш пізніх роботах J. O. Lundgren побудував ієрархічний ряд туристичних дестінацій для окремої країни — Канади. В якості ядра туристичного простору, своєрідного "центрального місця" розглядається південь країни, де розташовані її головні туристичні дестінації [9]. Вчений встановив наявність тісних горизонтальних, однорівневих зв'язків поміж ними, а також стійких вертикальних зв'язків цього центру з внутрішніми районами країни більш низького рангу. По мірі просування вглиб території, відмічає

Lundgren, міняється характер туризму. Все чіткішим стає його природна орієнтація, полегшується туристична інфраструктура, погіршується доступність місць відпочинку, посилюються прояви сезонності в туризмі, туристична діяльність поступово затухає.

У своїй моделі новозеландський дослідник D. Pearce переносить акцент на територіально-господарську структуру міст, на їх функції прийому та відправки внутрішніх та міжнародних туристів, а також географію туристичних потоків. Туристичні потоки розподіляються по території нерівномірно. Підвищена концентрація туристів відмічається, як правило, поблизу водних об'єктів та у гірських районах [10].

Місто не лише генерує туристичні потоки. Воно виступає, згідно твердженню D. Pearce, важливим транзитним пунктом – місцем зупинки на туристичному маршруті, регіональним центром збору туристів з послідуочим їх розподіленням по курортам, пунктом в'їзду в країну та виїзду з неї. Нарешті, місто грає роль туристичної дестінації з присутньою їй доцентровою направленістю руху туристів.

Окрім Франції та США географічні та містобудівні дослідження у сфері туризму розвиваються також у Німеччині (K. Ruppert, I. Meier, I. Mattsnetter, W. Christaller, B. Benthim), Канаді (R. Butler), Австрії (K. Sinnhuber), Великобританії (J. Petmor, M. Pasion, S. Smith, J.T. Sorrok), Австралії (D. Merker, D. Pearce), Японії (E. Shirasaka, T. Ishikawa, S. Yamatoto), Чеській республіці та Словаччині (S. Shpryntsova, M. Havrlant, V. Hardavski, P. Marriott), Болгарії (Л. Динев, М. Бочваров), Польщі (A. Marsh, A. Rohalevsky, J. Varshynska, A. Yatskovsky), Югославії (P. Pepeonik, Z. Dzhovichich, M. Dzherishich, A. Nosar), а також у інших країнах світу.

Узагальнюючи зарубіжні дослідження, можна зробити висновки щодо основних підходів до планування туризму.

Перший з них, що найчастіше критикується, – це *економічний підхід* до планування туризму. Відрізняється ігноруванням впливу туристичної індустрії на середовище туризму [1, с.38]. Планування розглядається просто як підтримка розвитку мережі готелів, забезпечення транспортного доступу до територій та рекламування місцевості як туристичного центру.

Другим був запроваджений підхід *неконтрольованого природокористування*, коли негативний вплив від розвитку туризму ще не був усвідомлений. Туристичне планування включало детальне обстеження та оцінку фізичних ресурсів країни чи області без вивчення можливих наслідків від реалізації проектів для суміжних територій чи середовища (Baud-Bovy, 1982; Baud-Bovy and Lawson, 1971; Choy, 1991; Getz, 1986; Murphy, 1985) [11, с.5].

Третій підхід – *середовищний* – з'явився під впливом глобального екологічного руху та достатньо помітного впливу туризму на навколишнє середовище. Протягом цього періоду увага науковців та проєктувальників змістилась від економічного та фізичного планування до врахування екологічних проблем (J. Krippendorf, 1975; R. Junk, 1980; H. Weiss, 1981).

Ціла низка наукових робіт, присвячених соціальним проблемам та концепції "м'якого туризму" призвела до виникнення четвертого, *соціокультурного підходу*, який походить від розуміння того, що туризм має не лише позитивний, але й негативний вплив на громади та культури, відкриті для нього (D. Kramer, 1983; Murphy, 1985; Blank, 1989).

В цілому на загальнонауковому фоні численного вивчення туризму в світі зараз відбувається відродження теоретичних та прикладних досліджень територіальної організації туристичної діяльності людей. Дослідження туризму розвиваються в руслі чотирьох основних напрямків: соціологічному, економічному, екологічному та територіальному.

Поступово стає зрозумілим, що без детального аналізу та планування туризм здатен створювати негативний вплив на природне та культурне середовище, тим самим руйнуючи ресурси для подальшого розвитку. Все більше науковців та практиків звертаються до ідеології "*сталого розвитку*", роблячи її головною метою еволюції туризму. Нові курорти, готелі та проєкти туристичних територій відображають *сучасні планувальні тенденції*: зважений вибір територій, раціональне планування, захист оточуючого середовища.

Традиційний фокус на плануванні та дизайні туристичних утворень зміщується до більшого масштабу – провінції, регіону, тобто до *територіальних систем туризму*. У багатьох країнах розробляються Національні стратегії та плани розвитку туризму, утворюються відповідні державні та недержавні організації, що займаються прогнозуванням та плануванням розвитку туризму на державному рівні. Так, в Австралії з 1992 року розробляється "Національний план з розвитку туризму" (Commonwealth), в Канаді з 1991 року – "Проєкт Інвентаризації Прибережних Туристичних Ресурсів" (STRIP), у Шотландії з 1992 року – регіональне туристичне планування під керівництвом Шотландської Туристичної Спілки (STB).

Планування туризму як системи на регіональному рівні стає головною темою більшості наукових конференцій, політичних зустрічей, сутністю регулятивних документів та технічних досліджень. Регіональне планування займає все більше місця у національній політиці різних країн, особливо в питаннях розвитку територій і транспорту, захисту навколишнього довкілля, збереження історичної та культурної спадщини.

Література

1. Сапрунова В.Б. Туризм: эволюция, структура, маркетинг, М.: “Ось - 89”, 1997. – 160 с., илл.
2. Defert P. P. Mise en valeur touristique du département de l'Orne. Analyse régionale et plan d'expansion / Population. – 1959. – 14e année, n2. – p. 367. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop_0032-4663_1959_num_14_2_6308
3. Dredge D. Destination place planning and design / Annals of Tourism Research. – 1999. – Vol. 26, No. 4. – pp. 772-791
4. Ellis J. and Van Doren C. A comparative evaluation of gravity and system theory models for state-wide recreational traffic flow / Journal of Regional Science. – 1966. – Vol.6. – pp. 57-70.
5. Getz D. Models in tourism planning: Towards integration of theory and practice / Tourism Management. – 1986. – № 7(1). – pp. 21-32.
6. Gormsen E.: The spatio-temporal development of international tourism, attempt at a centre-periphery model / Etudes & Mémoires: Centre des Hautes Etudes Touristiques, Aix-en-Provence. – 1981. – № 55. – pp. 150-169.
7. Gunn C. A. Prospects for Tourism Planning: Issues and Concerns / The Journal of Tourism Studies. – 2004. – Vol. 15, No. 1. – pp. 3-7.
8. Leiper N. Tourism systems: An interdisciplinary perspective. / Occasional Paper 2. – Palmerston North: Department of Management Systems, Massey University. – 1990. – pp. 1-40.
9. Lundgren J.O.J. The tourist frontier of Nouveau Quebec : functions and regional linkages / Tourist review. – 1982. – No. 37.
10. Pearce D. Tourist Development, 2nd edition. – New York: Harlow, Longman and Wiley. – 1989. – 341pp.
11. Ruhanen L. Strategic Planning for Local Tourism Destinations: An Analysis of Tourism Plans. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: espace.library.uq.edu.au/eserv/UQ:9959/Ruhanen.pdf
12. Stansfield C. A. A geography of New Jersey: the city in the garden. 2nd edition. – Rutgers University Press: 1998. – 313pp. 43 illus., 45 tables, 53 maps.

Аннотация

В статье рассмотрены этапы развития географических и градостроительных исследований туристической проблематики за рубежом, а также описаны основные модели туристического пространства и концепции территориальной организации туризма.

Ключевые слова: туризм, туристическая система, модели туристического пространства, планировка, иностранный опыт.

Annotation

This paper demonstrates how geographical and urban studies of tourism have developed abroad with the examination of the tourism planning approaches.

Keywords: tourism, systems, models of tourism, destination planning, foreign experience.